
dr Dorota Moroń⁵

Identyfikacja obszarów wzrostu i stagnacji w przestrzeni Dolnego Śląska

Część II – Sfera społeczna

Wstęp

Nie sposób podważyć dziś tezę, że w Polsce mamy do czynienia ze znaczącym zróżnicowaniem przestrzennym, a proces transformacji systemowej doprowadził nie tylko do wzmocnienia starych dysproporcji, ale i pojawiania się nowych. Różnic poszukiwać można zarówno w układach regionalnych, jak i wewnątrz nich. Mówi się więc o obszarach rozwiniętych, regionach wzrostu oraz obszarach stagnacji czy regresu⁶. Jednocześnie w popularnym ujęciu rozwój regionalny czy lokalny utożsamia się przede wszystkim z rozwojem gospodarczym, wiążącym się z kreowaniem indywidualnej i zbiorowej przedsiębiorczości, dzięki wykorzystaniu lokalnych zasobów takich, jak: surowce, siła robocza, odpowiednie położenie itp., charakterystycznych dla konkretnego obszaru (Wasylewski, 2007). Rozwój gospodarczy wiąże się z pobudzaniem przedsiębiorczości, tworzeniem klimatu dla biznesu, przyciąganiem inwestorów. Jednak „konkurencję o kapitał zaangażowany w najbardziej innowacyjnych przedsięwzięciach mogą wygrać jedynie niektóre układy terytorialne” (Wasylewski, 2007). Te, które przegrywają, spychane są na margines i stąd postępująca segmentyzacja w układzie przestrzennym.

Analiza obszarów wzrostu i stagnacji nie byłaby pełna, gdyby ograniczyć się wyłącznie do zjawisk gospodarczych. Gospodarka jest wprawdzie główną determinantą sukcesów czy porażek regionów, jednakże pamiętać należy, że polityka rozwoju ma na celu przede wszystkim dobrobyt obywateli, a ten nie jest generowany wyłącznie przez wysoko rozwiniętą gospodarkę, ale również dzięki usługom społecznym. Dodatkowo wysokie zasoby kapitału ludzkiego i społecznego odpowiadają za rozwój gospodarczy i sprawne funkcjonowanie demokracji (Herbst, 2007; Kaźmierczak 2007). G. Gorzelak i B. Jałowiecki wskazują na cztery płaszczyzny rozwoju: gospodarczą, polityczną, społeczną i kulturalną⁷. Zasadne wydaje się więc odniesienie przy

-
- 5 Dolnośląskie Centrum Rozwoju Lokalnego, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Politologii, Zakład Polityki Społecznej i Ekonomicznej.
 - 6 Zob. A. Sobala-Gwosdz, Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005; T. Czyż, Polaryzacja rozwoju regionalnego w okresie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce, w: J. Parysek, H. Rogacki (red.), Procesy społeczno-gospodarcze w Polsce w końcu XX wieku, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2000; J. Parysek (red.), Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989-2002, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2004; G. Węclawowicz, Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski, PWN, Warszawa 2002; J. Bartkowski, A. Kowalczyk, P. Swianiewicz, Strategia władz lokalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1990; G. Gorzelak, B. Jałowiecki, Konkurencyjność regionów, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2000, nr 1.
 - 7 B. Jałowiecki, G. Gorzelak, przedmowa do: J. Bartkowski, A. Kowalczyk, P. Swianiewicz, Strategia..., op. cit., s. 11.

analizie obszarów wzrostu i stagnacji na Dolnym Śląsku również do sfery społecznej. W niej to bowiem kreowane, wzmacniane oraz wytwarzane są takie elementy wpływające na rozwój danego obszaru jak kapitał ludzki, czy społeczny, które podobnie jak maszyny i urządzenia pozwalają łatwiej, efektywniej czy taniej wytwarzać produkty. Oba rodzaje kapitału z punktu widzenia gospodarczego są produktywne. Powyższe spostrzeżenie prowadzi do wniosku, że sukcesy mogą odnieść jedynie te układy terytorialne, które łączą rozwój zarówno w sferze społecznej i gospodarczej.

Niniejszy raport stanowi résumé opracowania, poświęconego identyfikacji obszarów wzrostu i stagnacji w sferze społecznej w przestrzeni Dolnego Śląska. Wskazano tu na metodologię prowadzonych badań, zaprezentowano kluczowe wyniki w zakresie identyfikacji obszarów wzrostu i stagnacji w oparciu o mierniki sumaryczne oraz konkluzje płynące z przeprowadzonej analizy. Osoby zainteresowane pogłębieniem problematyki, autorka odsyła do pełnej wersji opracowania⁸.

Metoda badania

Rozważania rozpocząć należy od zdefiniowania, czym jest sfera społeczna. O ile rozumienie płaszczyzny gospodarczej nasuwa się intuicyjnie, o tyle sfera społeczna budzić może różne skojarzenia znaczeniowe. Odnieść ją należy do polityki społecznej, która jest obszarem polityki publicznej, mającym na celu działalność na rzecz osiągnięcia wszechstronnego dobrobytu obywateli. Co ważne, choć mogą w jej ramach działać podmioty prywatne i organizacje trzeciego sektora, generalnie jest ona domeną aktywności władz publicznych – rządowych i samorządowych. Dodatkowo sfera społeczna jest obszarem niezwykle szerokim – polityka społeczna bowiem łączy w sobie zarówno rynek pracy, ochronę zdrowia, politykę rodzinną, ubezpieczenia i pomoc społeczną, politykę edukacyjną, mieszkaniową, kulturalną, jak i inne obszary (Szarfenberg, 2007). Zgadając się z owym szerokim rozumieniem przestrzeni społecznej, za istotne uznano wymiary determinujące rozwój w zakresie społecznym i gospodarczym, z wyłączeniem tych, które w ramach niniejszego projektu poddane zostały odrębnej analizie – dotyczy to w szczególności edukacji oraz problematyki kapitału ludzkiego i społecznego. Stąd analizę sfery społecznej oparto na następujących wymiarach (płaszczyznach):

1. Rynek pracy;
2. Ochrona zdrowia;
3. Pomoc społeczna;
4. Mieszkalnictwo;
5. Kultura.

Największy nacisk położony został na problematykę rynku pracy ze względu na jego kluczowe znaczenie dla rozwoju gospodarczego i potencjału zarówno całego regionu, jak i poszczególnych gmin, czy powiatów.

Wybór płaszczyzn badawczych nie rozwiązał wszystkich problemów analizy. Kolejną kwestią był dobór odpowiednich wskaźników społecznych tak, by w sposób jak najbardziej miarodajny przedstawiały stan rzeczywistości i taka ich konstrukcja, by realnie oddawały sytu-

⁸ W niniejszym raporcie zaprezentowano wyłącznie mierniki sumaryczne dla pięciu wyróżnionych i badanych wymiarów (płaszczyzn) sfery społecznej. Omówienie zmiennych cząstkowych zawiera pełna wersja opracowania.

ację na badanych obszarach⁹. W badaniu połączono ideę diagnozowania pojedynczych zmiennych, dobrze oddających informacje o określonych wycinkach rzeczywistości społecznej, z tworzeniem mierników syntetycznych dla poszczególnych, analizowanych wymiarów sfery społecznej. Zastosowano wyłącznie indykatory obiektywne, a wykorzystane dane pochodziły w całości z Banku Danych Regionalnych Głównego Urzędu Statystycznego¹⁰. Jako jednostki odniesienia przyjęto powiaty¹¹ województwa dolnośląskiego.

Analiza pozwoliła na wyróżnienie czterech kategorii obszarów, które określono jako:

1. Obszary wzrostu;
2. Dobrze rozwinięte obszary stabilne;
3. Obszary rozwijające się;
4. Obszary stagnacji.

Rozważania przeprowadzono odrębnie dla każdej ze zmiennych cząstkowych, a ponadto dla pięciu wyróżnionych wymiarów (płaszczyzn) sfery społecznej stworzono wskaźniki sumaryczne.

Wskaźniki sumaryczne skonstruowano biorąc pod uwagę wyniki w zakresie wybranych zmiennych cząstkowych, a procedurę przeprowadzono w następujących etapach (I-III):

- I. Obszary zostały sklasyfikowane jako obszary wzrostu, dobrze rozwinięte obszary stabilne, rozwijające się lub stagnacji dla każdej zmiennej cząstkowej. Te kategorie stworzone zostały w oparciu o łączną analizę dwóch kryteriów (zob. tab. 1.):
 1. Stopień rozwoju w 2007 r. – dzielący obszary na te, które w 2007 r. wykazywały wartość zmiennej bardziej lub mniej korzystną w odniesieniu do średniej krajowej dla danej zmiennej w 2007 r.;
 2. Trend na przestrzeni wskazanych dla każdej zmiennej lat – dzielący obszary na te, które wykazywały trend bardziej lub mniej korzystny w odniesieniu do zmian trendu średniej krajowej¹².

Kategorie obszarów wyznaczone zostały zgodnie z następującymi wytycznymi:

1. Obszarami wzrostu – były obszary, które w 2007 r. wykazywały wartość zmiennej równą lub bardziej korzystną od średniej krajowej, a trend na przestrzeni badanych lat był w nich równy lub bardziej korzystny niż w odniesieniu do średniego trendu w kraju. Były to więc powiaty dobrze rozwinięte, w których w badanym okresie nastąpił znaczny rozwój;

9 O konstrukcji mierników społecznych szerzej zob. M. Bednarski, B. Szatur-Jaworska, Wskaźniki społeczne jako narzędzia pomiaru skuteczności i efektywności polityki społecznej, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1999.

10 Bank Danych Regionalnych, Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl, 25-03-2009. Do analizy przyjęto te z dostępnych zmiennych, które najtrafniej opisywały zjawiska społeczne. Badano wszystkie dostępne dane z okresu 2000-2007 (nie zawsze dane były dostępne dla wszystkich przyjętych do analizy lat).

11 Dane za lata 2000-2002 wykazywane dla powiatu wałbrzyskiego i powiatu m. Wałbrzych zagregowano do jednostki powiat wałbrzyski.

12 Trend zmian w badanych latach został wyznaczony jako tangens kąta nachylenia krzywej obrazującej zmianę badanego parametru w latach. Kąt nachylenia krzywej obliczono przy pomocy regresji liniowej (metodą najmniejszych kwadratów).

2. Dobrze rozwiniętymi obszarami stabilnymi – były obszary, które w 2007 r. wykazywały wartość zmiennej równą lub bardziej korzystną od średniej krajowej, a trend na przestrzeni badanych lat był mniej korzystny niż średni trend w kraju. Powiaty te były dobrze rozwinięte, jednakże w badanych latach nie można w nich było zauważyć – w odniesieniu do średniej krajowej – tendencji wzrostowej, lecz raczej tendencję stabilizacyjną;
3. Obszarami rozwijającymi się – były obszary, które w 2007 r. wykazywały wartość zmiennej mniej korzystną od średniej krajowej, a trend obserwowany na przestrzeni badanych lat był w nich równy lub bardziej korzystny w odniesieniu do średniego trendu w kraju. Były to więc powiaty słabiej rozwinięte, ale w których odnotowano znaczący rozwój w badanych latach, co dobrze rokowało na ich przyszłość;
4. Obszarami stagnacji – były obszary, które w 2007 r. wykazywały wartość zmiennej mniej korzystną od średniej krajowej, a trend na przestrzeni badanych lat był mniej korzystny niż średni trend w kraju. Powiaty należące do tej grupy scharakteryzować można było jako obszary stagnacji i zapóźnienia – badane wskaźniki bowiem sytuowały się w nich poniżej średniej krajowej, a na przestrzeni badanych lat widoczny był w nich raczej regres niż próba nadrobienia opóźnień.

Tabela 1. Kryteria analizy i wyróżnione obszary dla zmiennych szczegółowych

Kryteria analizy		Wartość zmiennej w 2007 roku	
		bardziej korzystna lub równa średniej krajowej	mniej korzystna od średniej krajowej
Trend zmian w badanych latach	bardziej korzystny lub równy średniemu trendowi dla kraju	obszary wzrostu	obszary rozwijające się
	mniej korzystny od średniego trendu dla kraju	dobrze rozwinięte obszary stabilne	obszary stagnacji

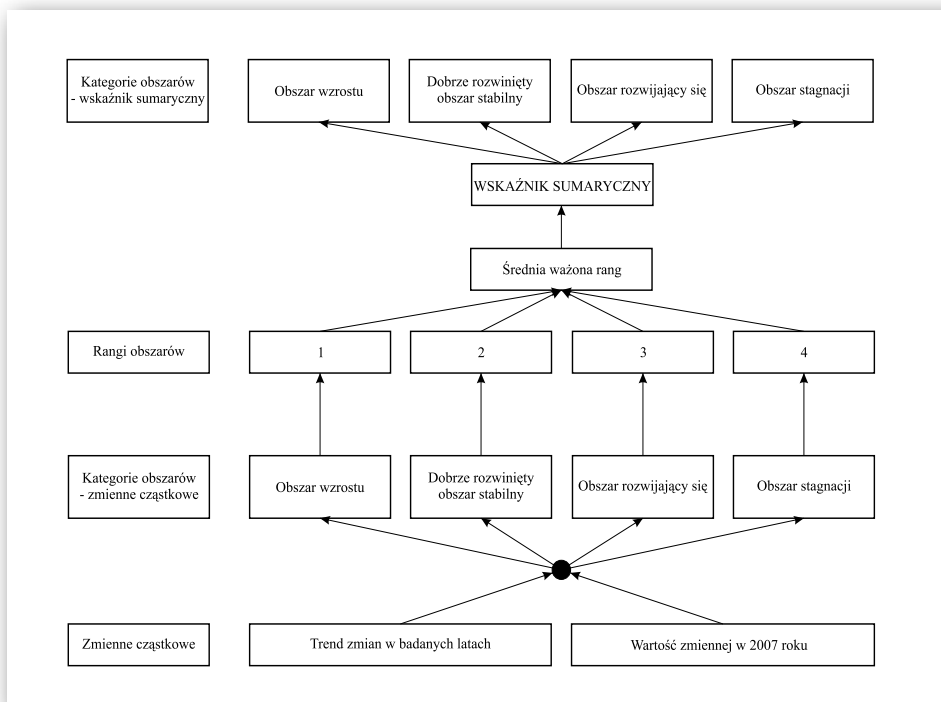
Źródło: Opracowanie własne

- II. Wyróżnionym dla zmiennych szczegółowych kategoriom obszarów nadane zostały określone rangi: 1 – obszar wzrostu; 2 – dobrze rozwinięty obszar stabilny, 3 – obszar rozwijający się i 4 – obszar stagnacji.
- III. W przypadku wskaźników sumarycznych kategorie obszarów (wzrostu, dobrze rozwinięte obszary stabilne, rozwijające się, stagnacji) wyróżnione zostały w oparciu o średnią ważoną rang przyznanych kategoriom określonym dla wskaźników szczegółowych. Każdej wybranej do badania zmiennej szczegółowej przypisana została waga zależnie od subiektywnie określonej jej ważności w danym wymiarze sfery społecznej. Użyte do konstrukcji wskaźników sumarycznych zmienne cząstkowe oraz ich wagi zestawiono w tabeli 2., natomiast na rycinie 1. przedstawiono schemat zastosowanej procedury badawczej.

Tabela 2. Wskaźniki sumaryczne wymiarów (płaszczyzn) sfery społecznej – zmienne cząstkowe i ich wagi

Wymiary/ płaszczyzny sfery społecznej	Zmienne cząstkowe	Wagi zmiennych cząstkowych
Rynek pracy	1. Stopa bezrobocia rejestrowanego w % (2004-2007) 2. Udział bezrobotnych powyżej 12 miesięcy w ogóle bezrobotnych (2003-2007) 3. Udział bezrobotnych powyżej 24 miesięcy w ogóle bezrobotnych (2003-2007) 4. Udział bezrobotnych w wieku 24 lat i mniej w ogóle bezrobotnych (2003-2007) 5. Udział bezrobotnych w wieku 55 lat i więcej w ogóle bezrobotnych (2003-2007) 6. Odsetek kobiet wśród bezrobotnych (2003-2007) 7. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w zł (2003-2007) 8. Udział pracujących w ludności w wieku produkcyjnym (2003-2007)	[0,50] [0,02] [0,02] [0,02] [0,02] [0,02] [0,20] [0,20]
Ochrona zdrowia	1. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych (2002-2007) 2. Lekarze na 10 tys. mieszkańców (2000-2006) 3. Dentyści na 10 tys. mieszkańców (2000-2006) 4. Łóżka w szpitalach ogólnych na 10 tys. ludności (2004-2007) 5. Zakłady opieki zdrowotnej na 10 tys. mieszkańców (2004-2007) 6. Apteki ogólnodostępne na 10 tys. ludności (2002-2007) 7. Miejsca w żłobkach (łącznie z oddziałami) na 10 tys. mieszkańców (2000-2007)	[0,20] [0,20] [0,20] [0,10] [0,10] [0,10] [0,10]
Pomoc społeczna	1. Wydatki gmin i miast na prawach powiatu na pomoc społeczną i inne zadania z zakresu polityki społecznej na 1 mieszkańca (2004-2007) 2. Wydatki na zasiłki, pomoc w naturze i składki na ubezpieczenia społeczne na 1 mieszkańca (2004-2007) 3. Placówki pomocy społecznej, domy pomocy społecznej i filie na 10 tys. mieszkańców (2003-2007) 4. Miejsca w placówkach pomocy społecznej, domach pomocy społecznej i filiach na 10 tys. mieszkańców (2003-2007).	[0,40] [0,10] [0,25] [0,25]
Mieszkal- nictwo	1. Mieszkania na 10 tys. ludności (2002-2007) 2. Mieszkania oddane do użytkowania na 10 tys. ludności (2002-2007)	[0,60] [0,40]
Kultura	1. Ludność na 1 placówkę biblioteczną 2. Domy i ośrodki kultury na 10 tys. mieszkańców	[0,50] [0,50]
Miernik sumaryczny – kategorie obszarów	Obszary wzrostu: średnia ważona $\leq 1,70$ Dobrze rozwinięte obszary stabilne: $1,70 < \text{średnia ważona} \leq 2,70$ Obszary rozwijające się: $2,70 < \text{średnia ważona} \leq 3,70$ Obszary stagnacji: średnia ważona $> 3,70$	

Źródło: Opracowanie własne

Ryc. 1. Metodologia procedury badawczej

Źródło: Opracowanie własne

Rynek pracy

Istotną, ze społecznego punktu widzenia, płaszczyzną identyfikacji obszarów wzrostu oraz stagnacji jest – mocno zresztą powiązany z gospodarką – obszar rynku pracy. Skonstruowany dla tej płaszczyzny wskaźnik sumaryczny opierał się na zmiennych reprezentujących dwa niezwykle istotne wymiary rynku pracy – bezrobocie i zatrudnienie.

Pierwszy wymiar – problematyka bezrobocia, wskazuje przede wszystkim ile osób i z jakich kategorii społecznych pomimo poszukiwania pracy i gotowości do niej, nie ma możliwości jej podjęcia. Tu za podstawową została uznana zmienna: stopa bezrobocia rejestrowanego, która znacząco różnicowała sytuację w powiatach Dolnego Śląska. Dla przykładu w 2007 r. stopa bezrobocia wynosiła: we Wrocławiu 4,5%, powiecie wrocławskim 4,6%, natomiast w powiecie złotoryjskim aż 24,9%, lwóweckim 24,1%, dzierzoniowskim 23,7%, kłodzkim 23,1%, lubańskim 22,4%, górowskim 21,4%, podczas gdy średnio w kraju 11,2%.

Bardzo duże znaczenie ma w przypadku zjawiska bezrobocia okres pozostawania bez pracy – z jednej strony dlatego, że zabezpieczenie z tytułu braku pracy w postaci zasiłku dla bezrobotnych przysługuje przez z góry określony czas, a z drugiej, gdyż analizy wskazują, że im dłuższe jest pozostawanie bez pracy tym mniejsze prawdopodobieństwo jej znalezienia

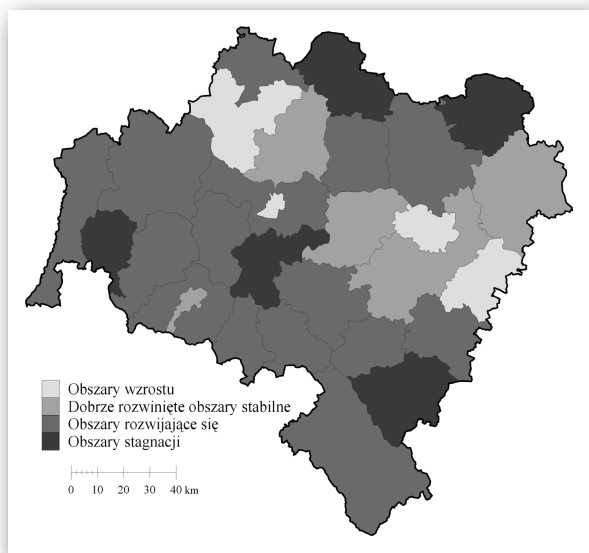
i większe zagrożenie wykluczeniem społecznym. Stąd dodatkowo analiza zmiennych wskazujących na istnienie bezrobocia długotrwałego czy chronicznego – udziału bezrobotnych powyżej 12 miesięcy w ogóle bezrobotnych oraz udziału bezrobotnych powyżej 24 miesięcy w ogóle bezrobotnych.

Jednocześnie pamiętać należy, że spadek lub wzrost bezrobocia nie zawsze w jednakowym stopniu dotyczy wszystkich obecnych na rynku pracy. Badania wskazują na istnienie pewnych kategorii społecznych, którym znaleźć zatrudnienie jest najtrudniej – należą do nich osoby młode, starsze i kobiety. Osoby młode, w szczególności te poniżej 24 roku życia, są zagrożone bezrobociem ze względu na brak praktycznych kwalifikacji i doświadczenia zawodowego. Dopiero wchodzą na rynek pracy, bardzo często poszukują pierwszego zatrudnienia, pracodawcy zaś preferują osoby z praktycznym doświadczeniem zawodowym. Stąd można by wysnuć wnioski, że osoby powyżej 55 roku życia ze znalezieniem pracy nie powinny mieć problemów – najczęściej dysponują one bowiem pokaźnym doświadczeniem zawodowym. Nic bardziej mylnego. Pracodawcy bardzo często postrzegają osoby starsze stereotypowo – jako częściej chorujące, mniej efektywne, oczekujące tylko na emeryturę. To przekłada się na dużą trudność w znalezieniu zatrudnienia. Kategorią, której dotyczą niekorzystne tendencje na rynku pracy, są również kobiety. Zdeterminowane jest to postrzeganiem przez pracodawców kobiet w kontekście ich ról rodzinnych, co przekłada się na preferencje zatrudniania mężczyzn jako bardziej dyspozycyjnych i mniej „kłopotliwych” pracowników. Stąd w badaniu bezrobocia uwzględnione zostało odrębnie bezrobocie w odniesieniu do osób w wieku 24 lat i mniej, 55 lat i więcej oraz kobiet.

Drugi wymiar analizowanej płaszczyzny rynku pracy to kwestia zatrudnienia. Nie jest ona prostą odwrotnością problemu bezrobocia, bowiem pamiętać należy, że wśród osób w wieku produkcyjnym mamy również kategorię biernych zawodowo, czyli tych, którzy z różnych przyczyn (np. nauki, opieki nad dziećmi, prowadzenia domu, braku potrzeby) nie podejmują zatrudnienia. Jednocześnie dla gospodarki i finansów publicznych niezwykle ważnym jest, aby zatrudnionych było jak najwięcej. Stąd przeanalizowana została kwestia udziału osób pracujących w ludności w wieku produkcyjnym. Istotne jest również wynagrodzenie otrzymywane za pracę, które znacząco różni się nie tylko w wymiarze zawodowym, ale i lokalnym, stąd ten problem również został poddany badaniu.

Analiza sumarycznego wskaźnika obszarów wzrostu i stagnacji w sferze rynku pracy (ryc. 2.) pozwoliła na wskazanie czterech obszarów wzrostu na terenie województwa dolnośląskiego: dwóch powiatów ziemskich: oławskiego i polkowickiego, oraz dwóch powiatów grodzkich – Legnicy i Wrocławia. To tutaj występowały najkorzystniejsze tendencje związane ze spadkiem bezrobocia, wzrostem zatrudnienia i wzrostem wynagrodzeń.

Występujące na terenie Dolnego Śląska obszary stagnacji, charakteryzowały się nagromadzeniem niekorzystnych zjawisk z zakresu rynku pracy. Należały do nich następujące powiaty: jaworski, lubański, górowski, żąbkowicki i milicki. Były to tereny cechujące się wysokim poziomem bezrobocia, stosunkowo niskim udziałem pracujących w ludności w wieku produkcyjnym oraz niskimi zarobkami.

Ryc. 2. Obszary wzrostu i stagnacji w sferze rynku pracy – wskaźnik sumaryczny

Źródło: Opracowanie własne

Niekorzystne zjawiska w sferze rynku pracy powiązane są z problemami gospodarczymi obszarów, na których występują. Nadmiar siły roboczej, przede wszystkim o niskich kwalifikacjach związany jest głównie z brakiem inwestycji, a zatem i znacznym niedorozwojem przemysłu na tych obszarach. Także sektor usług, zwłaszcza tych wyższego rzędu jest słabo rozwinięty. Ludność pracuje przede wszystkim w rolnictwie lub usługach podstawowych. Stagnacja w sferze rynku pracy jest także bardzo poważnym zagrożeniem dla potencjału ludzkiego występującego w powiatach o opisanej powyżej strukturze gospodarki. Ludność migruje w celu poszukiwania pracy, co sprzyja procesom depopulacyjnym oraz narastaniu problemów społecznych.

Ochrona zdrowia

Sfera związana z ochroną zdrowia mieszkańców jest niezwykle istotnym obszarem polityki społecznej. Odpowiada ona bowiem za rozwój kapitału ludzkiego i społecznego, czyli tych elementów, które obecnie uważane są za główne determinanty sukcesu gospodarczego danego obszaru. Jeszcze do niedawna uważano, że jakość i efektywność kapitału ludzkiego zależy w przeważającej mierze od inwestycji w edukację, obecnie dostrzega się również znaczącą rolę opieki zdrowotnej, kultury czy środowiska naturalnego. System ochrony zdrowia stanowi „jeden z filarów prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa” (Dercz, Izdebski, 2004). Dostępność i jakość usług medycznych przesądza o jakości zasobów ludzkich danego powiatu, regionu, czy kraju.

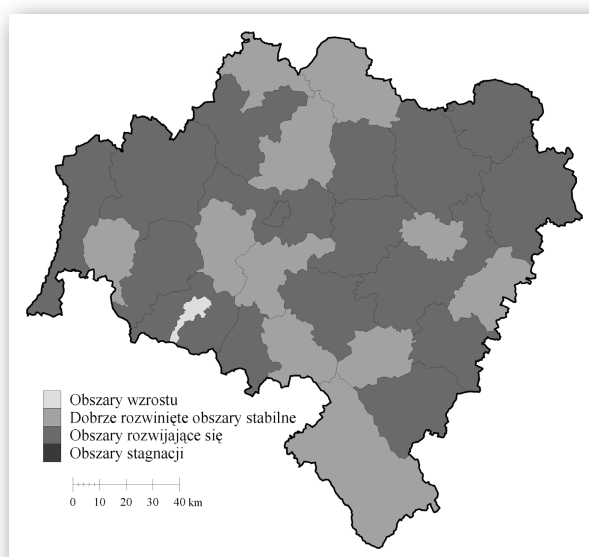
Analiza zmiennych związanych w sposób pośredni i bezpośredni z systemem ochrony zdrowia jak np.: wskaźnik zgonów niemowląt na 1000 urodzeń żywych, liczba lekarzy i dentyistów na 10 tys. ludności pozwala na postawienie tezy o znacznym zapóźnieniu Polski

w odniesieniu do większości krajów Europy, szczególnie Europy Zachodniej (GUS, 2007)

Sumaryczny miernik obszarów wzrostu i stagnacji w sferze ochrony zdrowia (ryc. 3) pozwolił na wskazanie zaledwie jednego obszaru wzrostu na terenie Dolnego Śląska – Jeleniej Góry. W odniesieniu do wszystkich zmiennych cząstkowych uwzględnionych w badaniu płaszczyzny ochrony zdrowia miasto-powiat notowało bardzo korzystne wyniki.

Nie zaobserwowano natomiast na terenie regionu obszarów stagnacji w sferze ochrony zdrowia.

Należy jednak zaznaczyć, że obiektywne wskaźniki nie zawsze pokrywają się z subiektywnym odbiorem jakości i efektywności działania systemu opieki zdrowotnej i to zarówno w Polsce, jak i w regionie.

Ryc. 3. Obszary wzrostu i stagnacji w sferze ochrony zdrowia – wskaźnik sumaryczny

Źródło: Opracowanie własne

Pomoc społeczna

Sferą, w której poszukiwać należy obszarów wzrostu i stagnacji, jest pomoc społeczna. To obszar bardzo specyficzny, a opisujące go zmienne mogą być różnie rozumiane i interpretowane.

Zgodnie z Ustawą z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej¹³ „pomoc społeczna jest instytucją polityki społecznej państwa, mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości”. Pomoc społeczna ma więc zapobiegać trudnym sytuacjom życiowym, umożliwiać osobom i rodzinom, które nie są w stanie same sobie poradzić, przezwyciężanie problemów. Odbывается to poprzez oferowanie

13 Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. nr 64, poz. 593 z 2004 r. z późn. zm.).

różnego typu – finansowych i pozafinansowych – świadczeń.

Zmienne w obszarze pomocy społecznej, szczególnie te dotyczące wydatków, wydają się być kontrowersyjne. Należałoby postawić pytanie – czy wzrost wydatków na pomoc społeczną postrzegany jest jako czynnik wpływający na rozwój czy stagnację danego obszaru? Na potwierdzenie tezy o stagnacyjnym charakterze przemawia argument o braku produktywności pomocy społecznej, wspieraniu zasiłkami osób długotrwale korzystających ze wsparcia, które zwykle nie są w stanie (lub nie chcą) zmienić swego położenia. Wzrost wydatków na pomoc społeczną wiązać by się mógł więc przede wszystkim z pogorszeniem sytuacji ekonomicznej, wzrostem bezrobocia, szczególnie długotrwałego czy wykluczenia społecznego. Trzeba jednak podkreślić, że te niekorzystne zjawiska (jak, np. bezrobocie) opisywane są innymi wskaźnikami. Pomoc społeczna natomiast ma zapobiegać ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, poprzez przekazywanie środków finansowych przez władze rządowe i samorządowe. W tym miejscu wskazać należy dwie kwestie. Po pierwsze, wydatki na pomoc społeczną to nie tylko pieniądze na zasiłki, gdyż dużą kwotę stanowią tu środki na utrzymanie jednostek organizacyjnych, świadczących całodobową i czasową opiekę dzieciom, osobom w podeszłym wieku, przewlekle chorym i niepełnosprawnym, takich jak: domy pomocy społecznej, ośrodki wsparcia czy placówki opiekuńczo-wychowawcze. Bez możliwości realizacji tych zadań poziom życia społeczności byłby uboższy i to jest element przemawiający za klasyfikacją wydatków na pomoc społeczną jako rozwojowych. Po drugie, wydatki na omawianą pomoc w postaci zasiłków czy w innej formie również nie muszą być uważane za nierozwojowe. Chodzi tu głównie nie tylko o skalę wydatków, ale o ich efektywność. Jeżeli dzięki wsparciu finansowemu z pomocy społecznej osoby czy rodziny rzeczywiście przezwyciężą swoją trudną sytuację życiową, to wydatki poniesione na ten cel należy uznać za rozwojowe. Stąd w niniejszym raporcie wydatki na pomoc społeczną uznane zostały za sprzyjające rozwojowi i z tej perspektywy są rozpatrywane. Jednocześnie wydatki na pomoc społeczną, szczególnie zaś na zasiłki i pomoc w naturze, są nieodłącznie związane z kwestiami ubóstwa i wykluczenia, generowanymi przez niekorzystne procesy społeczne i gospodarcze, obszary wzrostu w tym zakresie często pokrywały się z obszarami stagnacji w innych sferach, np. rynku pracy.

Przestrzenne rozmieszczenie sumarycznego miernika identyfikującego obszary wzrostu i stagnacji w płaszczyźnie pomocy społecznej na Dolnym Śląsku przedstawia ryc. 4. Jedynie jeden powiat: milicki zaliczony został jako obszar wzrostu. Cechował się on dynamicznym wzrostem wydatków na pomoc społeczną w badanych latach, co było związane głównie z niekorzystną sytuacją gospodarczą oraz wysokim bezrobociem w powiecie. Osoby nie mogące znaleźć pracy stanowiły bowiem dużą część odbiorców pomocy społecznej.

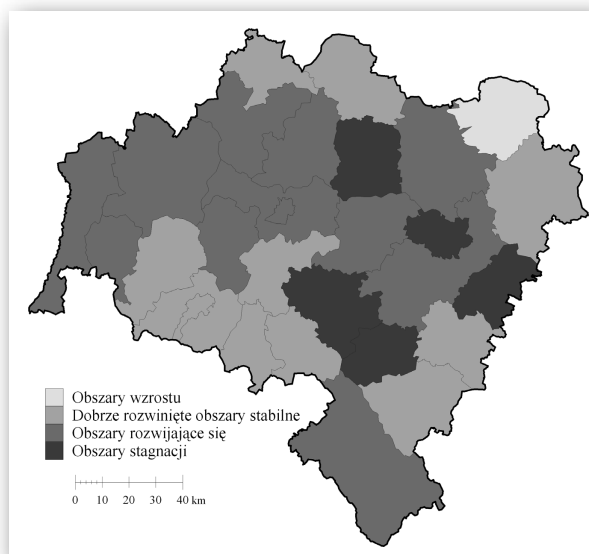
Wiele powiatów na obszarze regionu można było określić mianem dobrze rozwiniętych obszarów stabilnych, które charakteryzowały się wydatkami na pomoc społeczną i zasobami instytucjonalnymi powyżej średniej krajowej. Jednak na ich obszarze nie odnotowano dynamicznej tendencji wzrostowej. Były to powiaty: jaworski, jeleniogórski, kamiennogórski, lwówecki, głogowski, górowski, wałbrzyski, ząbkowicki, oleśnicki, strzebiński i miasto-powiat Jelenia Góra.

Do obszarów stagnacji w sferze pomocy społecznej zaliczono natomiast powiaty: dzierżoniowski, świdnicki, oławski, wołowski i miasto Wrocław. W tych jednostkach terytorialnych można było wskazać na dwie niekorzystne tendencje.

Pierwsza dotyczyła bazy instytucjonalnej pomocy społecznej – niedostatki w tym zakresie zdecydowanie obniżają jakość życia mieszkańców, szczególnie tych, którzy wymagają czasowego lub całodobowego wsparcia i ich rodzin.

Druga kwestia to – zwłaszcza w przypadku powiatów: świdnickiego, dzierżoniow-

skiego i wołowskiego – powiązanie stagnacji w dziedzinie pomocy społecznej z niekorzystnymi trendami obserwowanymi na rynku pracy. Pomoc społeczna powinna efektywnie wspierać osoby w trudnych sytuacjach życiowych, np. długotrwale bezrobotne. Nasuwa się zatem pytanie czy przy stosunkowo niskich nakładach finansowych, szczególnie na aktywizację tych osób pomoc społeczna spełnia swoją rolę? Niestety, bardzo często stanowi ona tylko niewielkie wsparcie finansowe, a funkcja aktywizacji i pomocy w przezwyciężaniu trudnych sytuacji jest realizowana w stopniu niezadowalającym.

Ryc. 4. Obszary wzrostu i stagnacji w sferze pomocy społecznej – wskaźnik sumaryczny
Źródło: Opracowanie własne

Mieszkalnictwo

Jednym z istotnych obszarów polityki społecznej jest mieszkalnictwo. Pod względem zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych Polska zajmuje jedno z ostatnich miejsc w Europie (Hut, 2007).

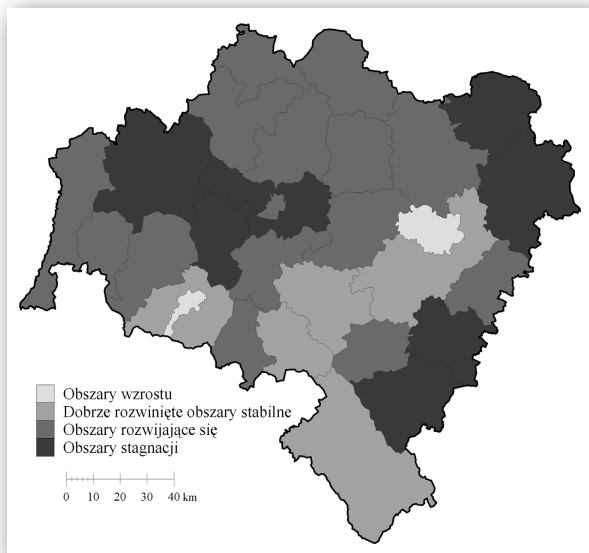
Wprawdzie nowe mieszkania są oddawane do użytku, ale barierą z jednej strony jest ograniczona ich liczba, a z drugiej ograniczone możliwości finansowe obywateli, co do ich zakupu. Jednocześnie brak jest kompleksowej polityki mieszkaniowej państwa, która pozwoliłaby na zdobycie mieszkań tym, których nie stać na ich zakup na rynku.

Stąd dla płaszczyzny mieszkalnictwa za kluczowe uznane zostały zmienne takie, jak: liczba mieszkań ogółem i liczba mieszkań oddawanych do użytku w odniesieniu do liczby ludności, gdyż pozwoliły one na rzetelne przedstawienie zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych ludności.

Jednocześnie wspomnieć trzeba również o jakości zasobów mieszkaniowych. Znaczenie ma także wielkość mieszkania oraz jego wyposażenie w podstawowe instalacje

sanitarno-techniczne. Podkreślić należy, iż mimo, że w tym zakresie dokonał się w Polsce po 1989 r. znaczący postęp, to niestety nadal widoczne są różnice w dostępie do mieszkalnictwa między obszarami wiejskimi i miejskimi.

Biorąc pod uwagę wskaźnik sumaryczny dotyczący mieszkalnictwa do obszarów wzrostu zaliczone zostały dwa miasta na prawach powiatu – Wrocław i Jelenia Góra (ryc. 5). Zajmowały one wysoką pozycję zarówno jeśli chodzi o liczbę mieszkań oddanych do użytkowania w odniesieniu do liczby ludności, jak i mieszkań nowobudowanych. W województwie można było również wskazać obszary dobrze rozwinięte, choć nie wykazujące dużej dynamiki wzrostowej w analizowanym okresie – były to powiaty: jeleniogórski, kłodzki, świdnicki, wrocławski i wrocławski. Niepokojące natomiast było to, iż stosunkowo wiele powiatów regionu zaliczono do obszarów stagnacji w sferze mieszkalnictwa (bolesławiecki, złotoryjski, legnicki, ząbkowicki, milicki, oleśnicki i strzeliński). Charakteryzowały się one niedostateczną liczbą mieszkań i słabą dynamiką w zakresie nowego budownictwa, co wynikało przede wszystkim z barier finansowych, ale też z braku napływu ludności (w odróżnieniu od Wrocławia i innych większych miast regionu).

Ryc. 5. Obszary wzrostu i stagnacji w sferze mieszkalnictwa – wskaźnik sumaryczny
Źródło: Opracowanie własne

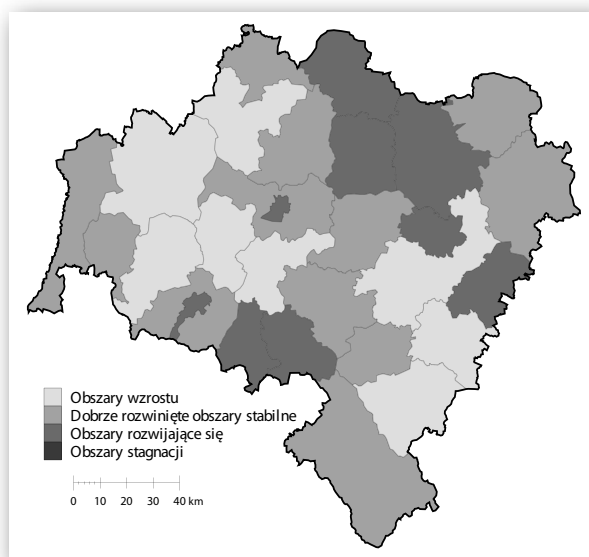
Kultura

Ważnym wymiarem jakości życia w aspekcie społecznym jest uczestnictwo w życiu kulturalnym, do którego dostęp gwarantują różnego typu instytucje o charakterze kulturalno-oświatowym. Dzięki nim mieszkańcy mogą realizować swoje zainteresowania, poszerzać horyzonty, a także uczestniczyć w różnego rodzaju imprezach. Do opisu płaszczyzny kultury jako istotne wybrano dwie zmienne dotyczące infrastruktury publicznej w zakresie realizowania potrzeb kulturalnych tj. placówki biblioteczne oraz domy i ośrodki kultury. Oczywiście sama

baza nie przesądza o jakości oferty kulturalnej – biblioteki mogą być lepiej lub gorzej wyposażone w księgozbiory, domy i ośrodki kultury dysponować różną ofertą kulturalno-oświatową, mimo wszystko jednak większa liczba dostępnych placówek sprawia, że mieszkańcy mają szansę na łatwiejszy do nich dostęp i skorzystanie z wybranej przez siebie oferty.

Należy w tym miejscu poczynić jeszcze jedno zastrzeżenie. Kultura jest mocno sprywatyzowanym obszarem sfery społecznej. Wiele potrzeb z tego zakresu zaspokajają placówki komercyjne, np. kina. W niniejszej analizie posłużono się natomiast wskaźnikami, które dotyczyły wyłącznie instytucji publicznych, co nie pozwoliło na uogólnienia dotyczące całej, szeroko rozumianej sfery kultury, ale dało możliwość przedstawienia zaangażowania władz publicznych w ten obszar.

Analiza sumarycznego wskaźnika dostępu do publicznych instytucji kultury wykazała, iż na terenie regionu brak było obszarów stagnacji w tym zakresie (ryc. 6). Stosunkowo wiele obszarów spełniało również kryteria obszarów wzrostu. Należały do nich powiaty: bolesławiecki, jaworski, lwówecki, złotoryjski, polkowicki, ząbkowicki, strzeliński i wrocławski. Ponadto wiele było jednostek terytorialnych dobrze rozwiniętych w płaszczyźnie kultury, co wskazywało na to, że samorządy wywiązywały się z obowiązku zapewnienia dostępu do oferty kulturalnej. Jednocześnie można postawić tezę, że w dużych miastach, takich jak: Wrocław, Legnica, Jelenia Góra, Wałbrzych czy Świdnica, choć nie należały one do obszarów wzrostu, dostęp do oferty kulturalnej jest dużo łatwiejszy i to z kilku powodów. Po pierwsze, wprawdzie w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców liczba placówek nie jest imponująca, ale gdyby analizować liczby bezwzględne miasta wypadają bardzo korzystnie.

Ryc. 6. Obszary wzrostu i stagnacji w sferze dostępu do publicznych instytucji kultury – wskaźnik sumaryczny

Źródło: Opracowanie własne.

Wnioski i rekomendacje

Celem działań władz publicznych, zarówno w sferze gospodarczej jak i społecznej, podejmowanych na poziomie lokalnym, jest przede wszystkim wzrost dobrobytu oraz poziomu i jakości życia mieszkańców. „Realizuje się to poprzez poprawę wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, rozwój budownictwa mieszkaniowego, dbałość o środowisko przyrodnicze, przyciąganie nowych inwestycji gospodarczych, aktywizowanie społeczne i ekonomiczne mieszkańców” (Bański, 2008). Z punktu widzenia mieszkańców, tworzących wspólnotę samorządową, aktywność władz lokalnych w przestrzeni społecznej jest równie ważna, co inicjatywy w zakresie pobudzania przedsiębiorczości i zwiększania innowacyjności gospodarki. Efektem aktywnej lokalnej polityki społecznej jest tworzenie się obszarów wzrostu – przestrzeni sukcesu.

Należałoby więc zadać pytanie: jakie obszary można uznać za przestrzeń sukcesu? A. Sobala-Gwosdz sukces lokalny definiuje jako „osiągnięcie wysokiego poziomu zaspokojenia potrzeb mieszkańców danej jednostki” (Sobala-Gwosdz, 2005) i podkreśla, że można go odnosić do różnych sfer życia i poziomów analizy (gminnego, powiatowego, regionalnego etc.). Zespół badawczy z Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych UW uznaje, że sukces osiągają te jednostki, które rozwijają się lepiej niż ich „sąsiedzi” (Gorzela, 2009). Dla K. Heffnera zaś obszarami sukcesu są te przestrzenie, które osiągnęły nie tylko wysoki poziom rozwoju, ale wyróżniają się nadal tendencją wzrostową oraz korzystnymi zmianami społecznymi (Heffner, 2007).

W niniejszej analizie za obszary wzrostu–sukcesu uznano te powiaty województwa dolnośląskiego, które osiągnęły wysoki poziom rozwoju i wyróżniały się korzystnymi tendencjami zmian w badanych latach. Nie sposób jednakże wskazać na jeden obszar, który przodowałby w zakresie wszystkich, czy przynajmniej większości badanych wymiarów sfery społecznej, tj. rynku pracy, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, mieszkalnictwa i kultury (tab. 3). Powiaty, które były przestrzeniami sukcesu w jednym zakresie, w innym wykazywały tendencje wręcz stagnacyjne. Świadczyło to o dużym zróżnicowaniu w poziomie i jakości życia w analizowanych jednostkach terytorialnych.

Tabela 3. Obszary wzrostu w sferze społecznej w województwie dolnośląskim

Powiat	Wymiary sfery społecznej				
	Rynek pracy	Ochrona zdrowia	Pomoc społeczna	Mieszkalnictwo	Kultura
Powiat bolesławiecki					X
Powiat jaworski					X
Powiat lwówecki					X
Powiat złotoryjski					X
Powiat m. Jelenia Góra		X		X	
Powiat polkowicki	X				X
Powiat m. Legnica	X				
Powiat ząbkowicki					X
Powiat milicki			X		
Powiat oławski	X				
Powiat strzeliński					X
Powiat wrocławski					X
Powiat m. Wrocław	X			X	

Źródło: Opracowanie własne

Na postawie przeprowadzonych analiz, obszary sukcesu w całej badanej sferze społecznej, uwzględniając zarówno wyniki osiągnięte w poszczególnych wymiarach, jak i subiektywnie ocenianą ich ważność. Należały do nich: Wrocław, a także Jelenia Góra i powiat polkowicki., oraz w mniejszym zakresie miasto – powiat Legnica oraz powiaty: wrocławski i oławski.

Należałoby postawić tezę o istnieniu na terenie Dolnego Śląska tzw. ośrodków wzrostu, które A. Sobala-Gwosdz, korzystając z koncepcji dotyczącej biegunów wzrostu, definiuje je jako „miejsce w przestrzeni geograficznej odznaczające się szybszym w relacji do innych miejsc rozwojem ekonomicznym, który jest indukowany na sąsiednie obszary tzn. charakteryzuje się efektami rozprzestrzeniania (spread effects)” (Sobala-Gwosdz, 2005). Określenie to zastosować można również do rozwoju społecznego, gdzie widoczne są oddziaływania w zakresie rynku pracy (niższe bezrobocie, wyższe wynagrodzenia) czy mieszkalnictwa (budowa nowych mieszkań). Do ośrodków wzrostu zaliczono więc Wrocław i Jelenią Górę, a także Legnicę. W przypadku tych miast zauważono wyraźne oddziaływanie na sąsiednie powiaty ziemskie: wrocławski, jeleniogórski i legnicki, a w przypadku Wrocławia dodatkowo na powiat oławski. Odnośnie stolicy Dolnego Śląska zasadne wydaje się stwierdzenie K. Herbst dotyczące dużych miast: „funkcjonujące w układach międzynarodowych, o dużym potencjale innowacyjnym, już stanowią i stanowiąc będą główne ośrodki wzrostu”¹⁴.

Na obszarze Dolnego Śląska występowały także obszary stagnacji, które charakteryzowały się wolniejszym – w stosunku do przeciętnego – rozwojem lub wręcz wykazywały regres. W tym wypadku nie sposób było wskazać w regionie jednego obszaru, spełniającego cechy terenu stagnacji we wszystkich wymiarach sfery społecznej (tab. 4). Jednostki terytorialne, które wykazywały stagnacyjne tendencje w jednej płaszczyźnie sfery społecznej, lepiej radziły sobie w innych jej wymiarach.

Tabela 4. Obszary stagnacji w sferze społecznej w województwie dolnośląskim

Powiat	Wymiary sfery społecznej				
	Rynek pracy	Ochrona zdrowia	Pomoc społeczna	Mieszkalnictwo	Kultura
Powiat bolesławiecki				X	
Powiat jaworski	X				
Powiat lubański	X				
Powiat zlotoryjski				X	
Powiat górowski	X				
Powiat legnicki				X	
Powiat dzierzoniowski			X		
Powiat świdnicki			X		
Powiat ząbkowicki	X			X	
Powiat milicki	X			X	
Powiat oleśnicki				X	
Powiat oławski			X		
Powiat strzeliński				X	
Powiat wołowski			X		
Powiat m. Wrocław			X		

Źródło: Opracowanie własne

14 K. Herbst, Czy ekonomia społeczna wspomogę rozwój lokalny?, www.wiadomosci.ngo.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Raport_Otwarcia/Herbst_Krzysztof_Rozwoj_lokalny.pdf, 20-05-2008.

Do obszarów stagnacji w rozpatrywanej całościowo sferze społecznej na Dolnym Śląsku zaliczone zostały przede wszystkim powiaty ząbkowicki i milicki, ze względu na niekorzystne tendencje w dwóch niezwykle istotnych wymiarach – mianowicie: na rynku pracy i w zakresie mieszkalnictwa. Te dwie płaszczyzny sfery społecznej determinują bowiem w dużej mierze poziom życia obywateli.

Przedstawione w niniejszym raporcie tendencje potwierdzają prowadzone wcześniej badania, szczególnie dotyczące sfery gospodarczej, co do tego, że obszarami wzrostu i sukcesu są przede wszystkim duże ośrodki miejskie. One nie tylko zdolne są do przyciągania innowacyjnego kapitału i rozwoju gospodarczego, ale zapewniają również lepszą jakość życia w sferze społecznej. Dzięki tym obszarom mogą nadrabiać zaległości i rozwijać się również inne, okoliczne jednostki terytorialne. Znaczenie dużych miast jako siły napędowej rozwoju, centrów innowacji i gospodarki opartej na wiedzy podkreślają także liczne dokumenty strategiczne, jak m.in.: Narodowa Strategia Spójności czy Strategia Rozwoju Kraju (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2007).

Powiaty Dolnego Śląska w wielu wymiarach sfery społecznej zaliczały się do dobrze rozwiniętych obszarów stabilnych. Oznacza to, że cechowały się wysokim poziomem rozwoju w danym wymiarze, ale nie wykazywały korzystnej dynamiki zmian. W odniesieniu do tych jednostek przestrzennych istotne jest podtrzymywanie i wspieranie ich rozwoju, co daje szansę na zaistnienie tendencji rozwojowych.

Ważne jest również podejmowanie działań na rzecz dalszej dynamizacji powiatów rozwijających się oraz ożywienia obszarów stagnacji – nie można bowiem rozwoju, szczególnie w sferze społecznej, opierać tylko na sukcesie wielkich miast. To zadanie dla władz publicznych, w szczególności samorządowych, gdyż to one winny diagnozować niekorzystne trendy i zjawiska i przeciwdziałać im w trosce o jakość życia mieszkańców. Tylko połączenie działań na rzecz dalszego rozwoju ośrodków wzrostu i wspierania obszarów zapóźnionych może doprowadzić do sukcesu w perspektywie całego regionu.

Literatura

Bartkowski J., Kowalczyk A., Swianiewicz P., 1990, Strategia władz lokalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa,

Bednarski M., Szatur-Jaworska B., 1999, Wskaźniki społeczne jako narzędzia pomiaru skuteczności i efektywności polityki społecznej, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa,

Czyż T., 2000, Polaryzacja rozwoju regionalnego w okresie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce, w: Parysek J., Rogacki H., (red.), Procesy społeczno-gospodarcze w Polsce w końcu XX wieku, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań,

Dercz M., Izdebski H., 2004, Zmiany w ochronie zdrowia: permanentna reforma systemu, w: Rymysza M. (red.), Reformy społeczne. Bilans dekady, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa,

Gorzela G., Jalowiecki B., 2000, Konkurencyjność regionów, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1,

Gorzela G., Jalowiecki B., Woodward R., Ziemanowicz W., Herbst M., Roszkowski W., Zarycki T., 1999, Dynamics and Factors of Local Success in Poland, CASE: EUROREG, Warsaw,

Główny Urząd Statystyczny, 2008, Mały Rocznik Statystyczny Polski, Warszawa.

Heffner K., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – Uwarunkowania – Zależności – Czynniki – Skutki. Badania zróżnicowania rozwoju obszarów wiejskich*, w: Rosner A. (red.), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa,

Herbst M. (red.), 2007, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa,

Hut P., 2007, *Współczesna kwestia mieszkaniowa w Polsce; geneza, uwarunkowania, perspektywy rozwiązań*, w: Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M. (red.), *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa,

Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2006, *Strategia Rozwoju Kraju 2007-2015*, Warszawa.

Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2007, *Narodowa Strategia Spójności. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013 wspierające wzrost gospodarczy i zatrudnienie*, Warszawa.

Każmierczak T., 2007, *Kapitał społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny – przegląd podejść*, w: Każmierczak T., Rymsza M. (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa,

Parysek J. (red.), 2004, *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989-2002*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań,

Sobala-Gwosdz A., 2005, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków,

Szarfenberg R., 2007, *Definicje, zakres i konteksty polityki społecznej*, w: Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M. (red.), *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa,

Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. nr 64, poz. 593 z 2004 r. z późn. zm.)

Wasylewski R., 2007, *Lokalna polityka społeczna*, w: Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M. (red.), *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa,

Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski*, PWN, Warszawa,

www.wiadomosci.ngo.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Raport_Otwarcia/Herbst_Krzysztof_Rozwoj_lokalny.pdf

www.igipz.pan.pl/zpz/banski/PDF/27_Obszary_sukcesu.pdf

www.stat.gov.pl